

פרק שמונה עשר: ראש פנה

ראש פנה נוסדה על ידי אגודה של חובבי ציון במוינשט שברומניה על אדמות הכפר ג'עונה, בסמוך לצפת. ערב הקמת המושבה היו אדמות הכפר מחולקות לשלושה חלקים. כמחצית מאדמות הכפר קנו יהודים מצפת, ועל חלק זה הוקמה בזמנו ההתיישבות הכושלת 'גיא אוני', שאר האדמה הייתה מחולקת בין הפלאחים, לבין כמה אפנדים מוסלמים מצפת.⁴⁷⁴

באב תרמ"ב (יולי 1882) קנה נציג האגודה, משה דוד שו"ב, כ-2,000 דונם שהיו כשני שלישי מאדמת 'גיא אוני', במטרה ליישב במקום כ-30 משפחות, שיביאו עמם הון של 2,000 פרנק כל אחת. השליש הנוסף של 'גיא אוני' וחלק מאדמת האפנדים נקנה על ידי מספר יהודים נוספים מרוסיה ומצפת, חלקם מייסדי גיא אוני, שהצטרפו למושבה. בראשית שנת תרמ"ג החלה ההתיישבות במקום, על ידי כ-30 משפחות, רובן מרומניה ומיעוטן מרוסיה ומצפת. ההתיישבות במקום נתקלה בקשיים מרובים, ממספר סיבות: התברר שלחלק מן המשפחות חסר הון בסיסי; כספים רבים הוצאו על השגת רישיונות בנייה ולבניית 19 בתים צפופים; השטח המיועד לעיבוד היה סלעי ונצרכה עבודה מאומצת לסיקולו. בנוסף נהרג ערבי בשוגג על ידי אחד התושבים ומחשש נקמת דם נאלצו המשפחות לברוח לצפת, הפרשה יושבה במאמץ רב רק כעבור 8 חודשים אחרי הוצאות משפטיות ומתן כופר של 8,000 פרנק. בשל סיבות אלו ומכיוון שטרם תוחם גבול הנחלה מאדמת הכפר, עופד שטח קטן בלבד בסיוע מדריכים ערבים והשאר הוחכר לערבים. השנה הייתה שחונה והיכול אפסי. בעונה הבאה נזרעו מעט זרעי קיץ ולזרעי החורף לא נותר ממון, כמו גם לתשלום עבור כלי עבודה, פועלים ואוכל. בשל כך נאלצו המתישבים למכור בהמות, כלי עבודה וחפצים אישיים, ונאלצו למשכן את אדמתם ואת הבתים שבנו. חובות המושבה הגיעו ליותר מ-15,000 פרנק וסכנת חורבן נשקפה למושבה.⁴⁷⁵

בשל המצב הקשה פנו המייסדים בבקשת עזרה נואשת לחובבי ציון בחו"ל, אולם הסיוע היה דל. לעזרתם הגיע הברון רוטשילד. בג' בחשון תרמ"ד (4.11.1883) נחתם הסכם בין פקיד הברון, אליהו שייד, לאנשי ראש פנה יוצאי רומניה. הברון רוטשילד שילם את חובות המושבה ולקח את המושבה תחת חסותו. במסגרת ההסכם עברו הקרקעות, 19 הבתים והבהמות לרשות הברון, מונו פקיד וגנן למושבה והמתישבים הפכו למעשה לאריסים. הברון התחייב לדאוג לכל משפחה לבית, לבהמות עבודה, ל-10 פרנק לחודש

474. ראו לעיל, שער שלישי, הע' 134-136.

475. הצפירה, כ"ו באלול תרמ"ז (15.9.1887), עמ' 2-3; "א בתשרי תרמ"ח (29.9.1887), עמ' 2; שו"ב, תולדות האחוות, עמ' 6-12; הנ"ל, זכרונות, עמ' עג-קז; רוגל, ספר המקנה, עמ' 118-121.

לכל נפש למחיה וכן למספוא לבהמות למשך 9 חודשים עד הקציר. כמו כן הובטח שהברון ידאג לבניית מוסדות ציבור (בית כנסת, בית ספר, בית מרחץ) ויפעל להרחבת שטח המושבה. סך העלות המיידית היה 60,000 פרנק והובטח לתת מאוחר יותר עוד 40,000 פרנק.⁴⁷⁶

חרף תרומת הברון לא התקדם מצבה של המושבה בתחום החקלאי באופן משמעותי. ניהול בעייתי, סכסוכים של המתישבים עם הפקידות, חוסר ניסיון והרגל בעבודה חקלאית, ובפרט שטח מוגבל לעיבוד וצמידות לחלקות הערבים, הביאו לתפוקה מצומצמת. עיקרו של המשק החקלאי היה גידול חיטים ושעורים בחורף, וגידול כרשינין, חמצה ושומשום בקיץ. גידול התבואות היה הענף המרכזי שתפס את רוב השטח המעובד עד סוף העשור. ברשות כל איכר היו 48 דונם אדמת זריעה, שהיו מחולקים ל-8 חלקות נפרדות. מצב זה לא אפשר הכנסות מספקות. בהעדר ניסיון חקלאי נעשתה העבודה בשיטה ובכלים הנהוגים אצל הפלאחים ובהדרכתם. בשנת תרמ"ד הוחכרה רוב האדמה לערבים, ומעט בלבד עובד על ידי המתישבים. היכול היה דל, השעורים ניתנו לבהמות למאכל עוד לפני הדיש, ויבולי החיטים והקטניות היו זעומים. רבות מהנטיעות שבשטח המושבה נבלו ובהעדר שמירה נעקרו אחרות.⁴⁷⁷ גם בשנים הבאות, המשיך מצבה החקלאי של המושבה להיות גרוע, והתושבים התפרנסו מתמיכת הברון, כפי שצויין בדיווח מפורט משנת תרמ"ז (1887) על מצב המושבה:

417 הקולוניסטים בראש פנה אשר יש להם רק החצי ממדת האדמה הדרושה ונחוצה לכל אכר, הנה גם אחרי המצאם חמש שנים בתוך המושבה, עודם מצטרכים לתמיכה כיום הזה. [...] לבד מצרכי השדה ומדת בצל קטנה אשר זרעו הקולוניסטים בגניהם, אין להם כל מיני ירקות וזרעונים, אין להם כל עץ פרי (לבד אחדים אשר קנו את אדמתם יחד עם העצים מאת הערבים) וכל פרי גן.⁴⁷⁸

476. רוגל, שם, עמ' 121-130.

477. רוגל, שם, עמ' 130-131; אהרנסון, הבארון, עמ' 239.

478. כנסת ישראל, ב (תרמ"ח), דורש לציון, עמ' 219-223.

נתונים על מצב המושבה בשנים תרמ"ו-תרמ"ז ⁴⁷⁹					
מס' משפחות הנפשות	מס' משפחות הנפשות	תפקידים	מבנים	המשק לכל איכר:	
תרמ"ו	כ-45	- הרוב חקלאים, - הרב והשוחט	33 בתים, בית מדרש, בית ספר, מקוה וחדר רחצה, אורוות	צמד שוורים, פרה חולבת, סוס או חמור, 4-5 כבשים, מס' עופות, כלי עבודה	
תרמ"ז	כ-45	33 חקלאים (185 עם משפחתם) בעל מכולת אחד ועוד אנשי פקידות (4 חניכים לגננות. 2 מנהלים. גנן. רוקח. 2 מורים. שוחט. שמש, בלן)	סך כל הבתים: 37	פרה, 5 כבשים לכמה איכרים עדרים קטנים וסך כל הצאן: 400. אין סוסים	

המצב החקלאי שנת תרמ"ז				
חקלאים	עובדים בשדה	זרעו	קצרו	הערות
33 (185 נפש)	27 עובדים בשדה. 5 חלשים או זקנים - מעסיקים באישור ערבים במקומם	כל אחד: חיטה: 35-40 מ"ד ⁴⁸⁰ (450-500 ק"ג)	חיטה 3-4 שערים (כ-1,800 ק"ג).	שנת בצורת. לא כל המלאכות נעשות על ידי האיכרים. למלאכת הדיש ולפעמים גם לקציר ולהובלה
	1 בשל שבר ברגל - מגדל עדר של 100 צאן	שעורה: 10-15 מ"ד (130-200 ק"ג)	שערם (כ-500 ק"ג)	שוכרים ערבים, בשל העדר סוסים.

479. כנסת ישראל, א (תרמ"ז), דורש לציון, עמ' 985; שם, ב (תרמ"ח), דורש לציון, עמ' 219-223.
480. ב' בטבת תרמ"ז ציין יהושע בן אריה שבעוד שבוע יגמרו בני המושבה לזרוע כל אחד 40 מידות חיטה ו-10-15 מידות שעורה. כשהמידה היא בת 5 רוטל והרוטל יותר ששה פונט (= 2.5 ק"ג * 5 = 12.5 ק"ג) (המליץ, כ"ט בטבת תרמ"ז (25.1.1887), עמ' 109).

הוצאות והכנסות ומימון בשנת תרמ"ז				
הערות	סך כולל שנתי (הערכה)	פירוט		
	1,750 פרנק	מס העושר (משולם בכסף מלא במקום מהיבול):	תשלום כל המסים:	הסיוע השוטף מהפקידות
	312 פרנק (ל-3,000 דונם)	מס וורקו על האדמה: 12.5 פרנק ל-120 דונם לשנה		
	150 פרנק (ל-37 בתים)	מס וורקו על הבתים: (0.4%) ממחיר הבתים		
	200 פרנק (ל-32 איש)	מס שחרור מהצבא: 6.25 פרנק לשנה לנפש		
	280 פרנק (400 כבשים)	מס על בהמות: 0.7 פרנק מכל כבש.		
	880 פרנק	סך כל המסים		
צרכי האוכל נמכרים במושבה בזול ויש בתמיכה די לכל ההוצאות	22,200 (ל185 איש)	10 פרנק לנפש		
	-שווי של כ-360 פרנק + 62 פרנק למשפחה = 422 פרנק *33 משפחות = 14,000 פרנק ברוטו, (בניכוי מס העשור והזריעה) = כ-8,840 פרנק	כ-1,800 ק"ג חיטה ו כ-500 ק"ג שעורה למשפחה	יבול חיטה ושעורה	הכנסות מיבול השדה

מציאות זו הביאה את הפקידות ואת האיכרים למסקנה ש"כל הניסיונות בעבודת האדמה לא עשו לנו פרי ישוה לו",⁴⁸¹ והוחל בהדרגה לעבור למשק המבוסס ברובו על מטעים. החל משלהי שנת תרמ"ו (1886), סודרו סביב בניין הפקידות, גן ומשתלה בהם גודלו פרחים, עצי פרי, עצי נוי וצמחים שונים.⁴⁸² כן התחיל להתפתח בראש פנה משק נטיעות קטן, תחילה ביוזמה פרטית. בשנת 1886 (תרמ"ז) צויינה מציאותם של 3,000 אתרוגים ומטעים שונים, בהם כנראה פרדסו של יוסף פרידמן, שניטע יחד עם כרם זית אולי כבר קודם להקמת ראש פנה, בתקופת גיא אוני.⁴⁸³ בראשית תרמ"ז (ספטמבר-דצמבר 1886) הוחל בהכנה לנטיעת מאות עצי תות ויותר מאלף אתרוגים ורימונים. מסמך מפברואר 1888 מדווח על הכנת כמויות גדולות של שתילים במקוה ישראל לשם שילוחם לראש פנה: 20,000 שתילי לימונים, 20,000 שתילי אתרוגים, 4,000 שתילי תפוזים ודובדבנים.⁴⁸⁴

פעולה חשובה לפתרון בעיות המושבה הייתה הרחבת שטחי הקרקע של המושבה. הדבר הוצע כבר בתרמ"ד (1884) אך בוצע רק במהלך שנת תרמ"ט (1889), על ידי פקיד הברון אוסוביצקי. ברכישת השליש השני מאדמות ג'עונה, בכ"ג באדר ב' תרמ"ט הורחב שטח המושבה לכ-5,200 דונם.⁴⁸⁵ בשלב זה הועלתה תוכנית לפיתוח נוסף של המטעים והוחל בהכשרת חלקה בת 1,200 דונם, וזאת במטרה להעמיד מטעים אלו במרכז המשק היצרני של המושבה, כדי להעבירם תוך שנים אחדות מידי הפקידות לידי האיכרים. הרעיון היה שראש פנה תתבסס על מטעי גפנים, תותים, משמש וזיתים אשר יחולקו בעתיד בין האיכרים ולצידם שטחי פלחה רחבים.⁴⁸⁶ עד אמצע שנת תר"ן (1890) היו נטועים בראש פנה קרוב ל-7,000 עצים, שעיקרם: אתרוגים, תות, זיתים ורימונים.

481. המגיד, ט' באלול תרמ"ט (9.5.1889), עמ' 277.

482. פוחצ'בסקי, מהתם להכא, עמ' 140-141.

483. אהרנסון, הברון, עמ' 235 ובהע' 50. והשוו: איש-הורוביץ, גיא-אוני, עמ' 59-60. וראו מודעה של יוסף פרידמן מאב תרפ"ה (1925): "שהאתרוגים מהגן שלי שבמושבת ראש פנה שנטעתי אותם בידי לפני שלשה וארבעים שנה הם בתכלית הכשרות כי השתילים הבאתי מגני כפר עלמי שאב [...] "(עמר, אתרוגי, עמ' 19).

484. אהרנסון, שם, עמ' 235-236.

485. הצבי, י"א בניסן תרמ"ט (12.4.1889), עמ' סז; המגיד, ט' באלול תרמ"ט (5.9.1889), עמ' 277; המליץ, י"ח בחשוון תר"ן (12.11.1889), עמ' 3; אהרנסון, שם, עמ' 239.

486. ראו הדיווח בהמגיד ט' באלול תרמ"ט (9.5.1889), עמ' 277, על תוכנית ההשקעה בכנות אמריקאיות שעליהן יורכבו גפני "הודו ומאלאגא" אשר יינם נודע לתהלה. התוכנית אושרה בשנת תר"ן. בהמשך ייעשה שינוי ניהולי, כאשר במאי 1890 נתקבל תוכנית לרכז את חלקות התבואה המפוצלות של האיכרים ולחלקן מחדש. כן נקבע אז מתן שטח רציף של מטעים ושל שדות פלחה לכל איכר (אהרנסון, שם, עמ' 236, 239).

בפועל ערב השמיטה, נהג במושבה בעיקר משק פלחה מוגבל. דיווח אחד ציין כי רבני ירושלים "שלחו איסורם לאסור את העבודה, אך פה לא הצליחו להם [...] כי הקולוניסטים לא שמעו לקולם",⁴⁸⁷ וככל הנראה עבדו שם על פי ההיתרים, בדומה למה שנהג בזכרון יעקב, כדלהלן. עדות על העבודה בשמיטה עולה גם מתיאור השריפה שאחזה בקיץ תרמ"ט בשדות ראש פנה, וגרמה לנזק של כ-2,000 פרנק, כאשר דיווח מצפת מציין ש"רבים מהיראים והחרדים ישמחו על המקרה הזה, באמרם, כי ה' מן השמים שלח להם אש וילחם במ יען לא שבתו בשנת השבע".⁴⁸⁸

487. דיווח של תושב ראש פנה מתמוז תרמ"ט (המגיד, ב' באלול תרמ"ט (28.8.1889), עמ' 69).

488. העברי, י"ב באב תרמ"ט (9.8.2889), עמ' שנו.